

ÚJLAKI NAGY RÉKA

A KORAI SZOMBATOS ÉRTEKEZÉSEKRŐL

A székely szombatosság vagy zsidózás irodalmi hagyatékával az 1800-as évek közepe táján kezdtek el foglalkozni, ekkor születtek a legelső ismertetések a kéziratos kódexekről¹ a Keresztény Magvető és az Új Magyar Múzeum hasábjain olyan kutatóktól, mint Kőváry László, Győri Lajos, Lugossy József, Ürmösi Sándor, Kriza János, akik igyekeztek összegyűjteni a még fellelhető kéziratosokat. Az írások nagy részének témája a szombatos énekirodalom valamint a még életben lévő hagyományok, de születik prózai szöveget bemutató tanulmány is például Boros Györgytől vagy Koncz Józseftől. Elsősorban tehát az énekanyagot próbálták feltárni és rendszerezni, ennek az igyekezetnek volt az összegző eredménye Nagy Sándor akadémiai értekezése,² Thury Zsigmond 1912-ben megjelentetett bibliográfiája,³ amelyet Stoll Béla két kiadást is megért összeállítása hasznosított és pontosított,⁴ 1970-ben pedig, a *Régi magyar költők tára* ötödik kötetében Varjas Béla a teljes énekanyagból kritikai, alapos jegyzetanyaggal ellátott kiadást hozott létre, amelyhez csatolt három prózai művet is a *Kissolyosi Mátéfi János kódexéből*. A mozgalom keletkezése körüli időszakból, a 16. század végéről és a 17. század elejéről származó szövegek ebben a kiadásban érhetőek el, a prózai anyagból a későbbi években még két szövegközlés született Dán Róberttől és Máté Györgyitől.⁵

Az irodalmi szempontból legértékesebbnek tartott művekből, Péchi Simon fordításai-
ból már több kiadvány is megjelent. Elsőként imakönyvét és *Psalterium*-fordítását adták ki még a huszadik század elején, 1999-ben pedig Koltai Kornélia átírásában, a héber

¹ A 19. század közepén kialakult konszenzusnak megfelelően a szombatos kéziratosokat a szakirodalomban kódexekként emlegetik.

² NAGY Sándor, *Szombatos codexek*, Bp., MTA, 1884 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, XII, II).

³ THURY Zsigmond, *A szombatos kódexek bibliográfiája különös tekintettel azok énektartalmára*, Mezőtúr, 1912.

⁴ STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., 1963, 2002².

⁵ DÁN Róbert, *Egy korai szombatos vitairat*, ItK, 89(1985), 306–309; MÁTÉ Györgyi, *A szentírás apológiája a szombatosok régi könyvében = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, Szeged, 1990 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10), 189–207.

változattal összevetve, viszont a kommentáryanag kihagyásával megjelent a zsidózó főúr első *Pirké Ávot*-fordítása.⁶

A szombatosságra vonatkozó első nagy ívű áttekintés Kohn Sámueltól származik, aki a felekezet vagy mozgalom eredetétől saját koráig igyekezett bemutatni annak történetét, dogmatikája időbeli változását, eléggé jól indokolható korszakhatárokat vonva meg, és próbálva felfejteni a zsidósághoz kötődő szálakat.⁷ Későbbi, elismert kutatójuk, Dán Róbert munkásságát nem szükséges méltatnunk, két könyvet és számos tanulmányt szentelt ennek a kérdéskörnek.

A fellelhető anyag, tehát körülbelül 80 kódex túlnyomó többsége gyülekezeti énekeket és imákat tartalmaz. Péchi Simon műveit leszámítva két kódexben, a *Szombatosok régi könyve* nevet viselő *Árkosi-kódex*ben és a *Kissolymosi Mátéfi János kódex*ben található prózai szövegeket: polemikus iratokat, prédikációkat, bibliafordításokat stb. Dolgozatunkban felvetjük annak a lehetőségét, hogy harmadikként ide lehetne sorolni egy eddig kiadatlan kéziratot is.

A kéziratot értekezésre, amelynek szerzőségével foglalkozunk, Keserű Bálint hívta fel a figyelmet disszertációjában.⁸ 2002-ben jelentette meg róla Balázs Mihály az eddigi egyetlen tanulmányt,⁹ erre épít itt közölt munkánk. Mivel az említett tanulmány részletesen bemutatja a kódexet, itt csak annyit tartunk szükségesnek elmondani, hogy az unitárius kollégium gyűjteményéből került a román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárába. A töredékes mű címe *Az Istennek és az ő szent fiának, a Jézus Krisztusnak igaz esmeretiről, és a Szentlélek felől való igaz értelemről íratott [tudomány]*,¹⁰ megállapítható róla, hogy 1588-ban keletkezett eredetije, míg a másolat 1615-ben, Réthi Jánostól.

Balázs Mihály eredményeire reflektálva részletesen szemügyre szeretnénk venni a két felvetett javaslatot a kódex szerzőségére vonatkozóan, elsőként azt a feltételezést vizsgálva, mely Toroczkai Máté unitárius püspökre vonatkozik.

A tanulmány felvetése szerint kódexünk szerzője a 23v lapon egy antitrinitárius katekizmusról tesz említést: „De erről bővön írtak a mi atyánkfiai egy magyar könyben, kit az apostolok ideje után támadott innatorok (!) ellen írtak, ennek végében egy chatechisisben láthatsz róla, kiben az örök vallásról szépen tanít.” Ebből a kijelentésből a *chatechisis* tartalmára következtetve úgy gondolhatjuk, hogy az az *örök vallásra*, vagyis talán a *religio naturalisra* vonatkozó antitrinitárius tanításokat foglalta magába, másrészt a visszautalás a szerző által az előző bekezdésben tárgyalt bálványimádásra és a hamis doktorok hitegető praktikáira vonatkozik. Amennyiben a *chatechisis* kifejezésen a ha-

⁶ KOLTAI Kornélia, *Péchi Simon kiadatlan rabbini írásai: Az Atyák mondásai*, Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoportja–Osiris, 1999 (Hungaria Judaica). Érdekességképpen megjegyezzük, hogy ez az első nemzeti nyelvű fordítás, amely a *Talmud*nak ebből a legnépszerűbb részéből, az *Atyák mondásaiból* készült, amely a zsidó imakönyv részét is képezi.

⁷ KOHN Sámuel, *A szombatosok: történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkanczellár életére és munkáira*, Bp., Athenaeum, 1889.

⁸ KESERŰ Bálint, *Vallási ellenzéki törekvések a magyar későreneszánszban*, kandidátusi értekezés, Szeged, 1973, 205, 324.

⁹ BALÁZS Mihály, *A kolozsvári Unitárius Kollégium 1135. számú kéziratáról*, ItK, 106(2002), 568–579.

¹⁰ A prózai szövegekből vett idézeteket az eredeti kézirat alapján saját átírásunkban adjuk.

gyományos értelemben vett katekizmust, vagyis a hitcikkelyek rendszerezett és didaktikus kifejtését tartalmazó művet értünk, az a figyelemre méltó, hogy egy ilyennek a létéről elismerően szól a szélsőséges antitrinitárius nézeteket valló, és a szombatosokhoz hasonlóan még a mérsékelt szentháromság-tagadókat is erősen bíráló szerzőnk. Amennyiben viszont ezt a kifejezést egyszerűen tanításként értjük, nem találjuk szemben magunkat ezzel a problémával.

Balázs Mihály szerint egy hasonló szellemű ismert kátéval lehetne azonosítani a hivatkozott művet, amelynek 1632-es kiadásából ismerünk példányokat, de amely már jóval korábban is megjelenhetett, szerzője pedig a későbbi püspök, Toroczkai Máté lehetett. Szövegünk és a katekizmus szerzőjének azonosságára Balázs Mihály szerint egy margináliában szereplő névből és abból következtethetünk, hogy mindkét iratban együtt szerepel hivatkozott tekintélyként Dávid Ferenc, Jacobus Palaeologus, Johannes Sommer és Matthias Vehe-Glirius, vagyis a szövegünkben legtöbbször emlegetett „mű doktorunk, Theodosius”. Ezek szerint tehát a fenti idézetben szövegünk szerzője saját maga kátéjára hivatkozna, bár kérdés marad, hogy miért harmadik személyben.

A legproblematikusabb ebben a feltételezésben, hogy az unitárius püspök kátéja és szövegünk annyira eltérő nézetben van alapvető dogmatikai kérdésekben, hogy véleményünk szerint semmiképpen nem születhetett a két mű egy szerzőtől időben közel egymáshoz.

Toroczkai kátéja átveszi a görög tudós, Jacobus Palaeologus teóriáját az isteni szövetségben elnyert fiúságról, amely nemzedékről nemzedékre öröklődik, és elidegeníthetetlen előjogokkal ruházza fel a keresztényeket. Ilyen szövetségben voltak régen a zsidók, ennek jele volt a körülmetélkedés, de a Messiás eljövetelkor, „mikor kevesen tértének meg, a sokaság pedig az apostolokat is üldözné, eluná az Isten a népnek gonoszságát. Ezokáért őket mint gyilkosokat és szófogadatlanokat elhagyván, az Ábrahám magvának nevével az ő áldását minden pogán nemzetségre kiönté, mikor nékik az hűtnek ajtaját megnyitá, és az evangéliumot az apostolok által nékik prédikáltatá.”¹¹ Tehát a fiúság átszállt a pogányokra, akik hitük által nyerték ezt el, és keresztséggel (akkori szóhasználat szerint *mosogatással*) jelezték a szövetség felvállalását. Annak köszönhetően, hogy ők ezt már megtették, utódaiknak nincs szükségük arra, hogy megismételjék, mivel a fiúság automatikusan átöröklődött („ha a gyökér szent, az ágak is szentek lesznek”).

A zsidók is beléphetnek ebbe a szövetségbe ugyanazokkal a feltételekkel, tehát a Krisztusban való hittel és bűnbánattal, e nélkül ugyanis és a fiúságba való felvétel nélkül érvénytelenek a jó cselekedetek. Rájuk azonban változatlanul vonatkoznak a régi szövetség szabályai is. Mindenki elkárhozhat Toroczkai szerint, az is, aki fiúságot kapott, ha nem él szent életet, és nincsenek jó cselekedetei.

A keresztények fel vannak mentve az ószövetségi értelemben vett Törvény alól, a jámborságnak törvénye az, ami érvényes rájuk. „Az keresztyén népnek semmi megálló nap nem parancsoltatott, sem szombat, sem Újhold, sem Húsvét, sem Pünköst, sem

¹¹ TOROCZKAI Máté, *Az keresztyéni üdvességes tudománnak...*, Kolozsvár, 1632, Dr.

Jobel.”¹² A hosszú ünnepnek szombatját¹³ kell egyedül megtartani, Isten igéjének hallgatására szabad bármelyik napot választani.

A zsidókról a püspök nem formál túlságosan hízelgő véleményt: „Ez mostani sidók örülik és dicsérik, hogy az ő atyjok megölték az Christust. Azért azok cselekedettel voltak árulói, és gyilkosi az Christusnak, kiket Isten az hűtlenségért méltán vesztett el. Ez mostaniak pedig akarattal és tanáccsal gyilkosi az Christusnak.”¹⁴

Azt is elmondja püspökünk, hogy a zsidók az Ótestamentumban részesülnek, akiknek táblára íratott a törvény „téntával”, a pogányságból megtért kereszténység pedig, akiknek szívébe íratott a törvény szent lélekkel, Újtestamentumnak vagy új szövetségnek részesei.

Ezzel ellentétben a szombatosság atyjának tekintett Matthias Vehe-Glirius nézeteit lényegében átvevő 1135-ös kézirat nem ismeri el az ó és új szövetség megkülönböztetésének létjogosultságát, mivel még érvényben van a régi szövetség, amely kiterjeszhető a pogányságra is, és csak a Messiás földi uralmával ér véget. Ekkor minden ember részese lesz az új szövetségnek, amely tulajdonképpen a réginek a szívébe való írását jelenti. Másrészt szerzőnk azt állítja, hogy a Bibliának azt a részét, amelyet Jézus után írtak, utólagosan és jogtalanul nevezték el Újszövetségnek vagy Újtestamentumnak.

Glirius illetve szövegünk a zsidóktól nem kívánja meg a Jézusban való hitet, és egyértelműen pozitívan nyilatkozik róluk, bár azt nem hallgatja el, hogy a Messiást nem ismerték fel, ezért egy időre Isten megvonta tőlük ezt az áldást. Nincs szó arról, hogy saját népét elvetette volna a Mindenható, sőt ezt kifejezetten tagadja a szöveg, mint ahogy a keresztségről és fiúságról sincsenek ilyen teóriái.

A káté szerzője Gliriustól tehát csupán azt az egy szövegrészt veszi át, amely az úrvacsora zsidó hagyományból való származására, a szereztetési igék eredetére és értelmére vonatkozik.¹⁵ Az úrvacsora aktuális gyakorlatát, az ünneplés módját illetően azonban valószínűleg teljesen eltérő véleményen vannak. Püspökünk számára ez már egy kereszténnyé alakult ünnep, megtartásáról csak annyit árul el, hogy úgy kell megülni, ahogyan írva van. Szövegünk írója valamint Glirius számára ezzel ellentétben az úrvacsora tulajdonképpen a zsidó húsvét formáját ölti, annyi különbséggel, hogy a Messiás-várásba belevegyül az a tudat is, hogy Krisztus töltötte be ezt a szerepet és a jövődében is ő alapít földi birodalmat. A szent jegyeknek, vagyis a kenyérnek és bornak a szombatosok nem tulajdoníthatnak semmiféle olyan jelentést, amely Krisztus bűnt eltörlő vérére vagy áldozatként elfogadható testére vonatkozna, hiszen szerintük Isten szemében elfogadhatatlan az emberáldozat, a Messiás halála pedig nem szükségszerű, és semmi köze a bűnök eltörléséhez.

¹² *Uo.*, C8v.

¹³ Ebben az esetben Jom Kippur vagy engesztelési ünnep.

¹⁴ TOROCZKAI, *i. m.*, D4r.

¹⁵ Erre vonatkozóan lásd BALÁZS Mihály, *Felekezeti és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., Balassi Kiadó, 2006, 54–61; Uő, *Zwei unitarische Katechismen in Klausenburg 1632*, *Archivum historii filozofii i myśli społecznej*, 1993, 139–152.

Miután szó volt arról, hogy miért gondoljuk problematikusnak Toroczkai Máté szerzőségét, vegyük szemügyre a tanulmányban felmerült másik javaslatot a kérdés megoldására.

Az *Árkosi-kódexnek* vagy *Szombatosok régi könyvének*¹⁶ nevezett töredékes gyűjteményszerű kézirat a szombatos mozgalom legkoraiabb időszakában keletkezett anyagot tartalmazza, jórészt Eőssi András énekeit és polemikus iratait. Ennek első lapján szövegünk címevel azonos bekezdést találunk, miszerint „Az Istennek és az ő szent Fiának, a Jézus ismeretiről és a Szent Lélekről való igaz értelemről ugyan ezen könyvben is ide alá igaz tanulságok irattattanak és szedegettettenek ki az szent iratokból avagy a Bibliából, melyekből vagy akiből világosan megértheti az, ki érteni akarja az üdvösségnek igaz fundamentumát.”¹⁷ Ebből a kéziratunk címevel való egyezésből arra gondolhatnánk, hogy ez a két irat eredetileg egybetartozott, vagyis hogy az *Árkosi-kódexnek* legalábbis egy része folytatása az 1135-ös jelzetűnek. Nem tekinthetjük az egész kódexet szövegünk folytatásának, mivel különböző szerzőktől különböző műfajú szövegeket találhatunk benne, amelyek 5–6 különböző másoló kezétől származnak, és megtörténhet, hogy az eltérő minőségű lapokat jóval a másolásuk után fűzték egybe.

A részleges egybetartozást és egy vallási közösség tanaiból való származást erősítenék a hasonló hangnemben írt vitairatok, a Luther és Kálvin ellen irányuló támadások, ami alól az antitrinitárius ellenfelek sem képeznek kivételt. Ez utóbbi tendenciaszerűen a szombatosok irataira jellemző, mivel az unitarizmuson belül az 1568-ban megjelent *De falsa et vera... unius Dei... cognitione* című mű, illetőleg magyar megfelelőinek felfogása vált uralkodóvá, amely az igazság felé fokról fokra vezető úton nem vitatott el a reformátoroktól legalább bizonyos történelmi érdemeket. Ettől nagyon eltérő hangot üt meg szövegünk, amely Luthernek és Kálvinnak semmilyen érdemet nem tulajdonít, a szombatos iratokból ismerős hangon egy kalap alá veszi a „pápások”-at a „pápázók”-kal, a reformátorokat a pápával, a görög pátriárkával és „Mahumet”-tel. Ismerős az is, ahogyan szerzőnk az unitárius püspökről beszél, mivel Eőssi András is elbeszéli, hogyan hallgattatta el Hunyadi Demeter a nonadorantista nézetek mellett kitaró lelkészek egy csoportját.¹⁸

Zavaró hiányosságnak gondolhatjuk azonban, hogy szövegünkben nem esik szó az ünnepekről, az étkezési előírásokról vagy rituális tisztasági szabályokról, ennek a hiánynak viszont egyszerű oka is lehet: máshol, más téma kapcsán írva van róla, itt elsősorban nem ezek a bizonyítandó dolgok. Mielőtt például szerzőnk az ellenfelet meggyőzné arról, hogy vért és faggyút nem szabad enni, bizonyítania kell, hogy még hatályosak a

¹⁶ Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU 1290, legelső és eddigelé legrészletesebb bemutatása BOROS Györgytől: *A szombatosok irodalmi maradványai és vallásos nézeteik*, Keresztény Magvető, 21(1886), 2–20, 76–88, 142–152.

¹⁷ Tekinthenék esetleg kevesebb relevanciával bíró, megszokott formulának is ezt a kijelentést, amely annyit szeretne tudomásunkra hozni, hogy a szentháromságról lesz szó a következőkben. Az *Árkosi-kódex* egy másik helyén található ez a rövidebb változat: „Azért hallj többet mégis az igaz Istennek és az ő szent fiának igaz ismeretiről.” (54.)

¹⁸ Lásd *RMKT XVII/5*, szerk. STOLL Béla, s. a. r. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1970, 517.

mózesi parancsolatok. Részletezni azt, hogy hogyan kell megtartani a szombatot vagy hogyan kell a vért a húsból eltávolítani, csak olyanoknak érdemes, akik már elfogadták ezeknek a törvényeknek az érvényességét.

A mózesi törvény, az ószövetség problémája a szombatos prózai szövegek nagy részében szóba kerül, mint ahogyan kéziratunk esetében is, viszont a *Dekalógus* egyes részeinek fordításán kívül egyetlenegy prédikáció foglalkozik a szombat megünneplésével. Explicit módon talán még egy helyen, a *Zsidó hűtön valók közül...*¹⁹ kezdetűben jelentkezik a szombat-kérdés, bár itt csak annyit tudhatunk meg róla, hogy a szerző szerint meg kell ünnepelni. A rituális tisztasággal és ételtílmakkal pedig egy „háztartási útmutató” foglalkozik egyedül, amely részletezi a rituális tisztálkodás mikéntjét, és azt, hogy mi a módja az állatok levágásának és a húsok kóser elkészítésének.

Betanult, sokszor ismételt fordulatnak tűnik egy, a különböző szombatos szövegekben minduntalan előbukkanó frázis, amely megjelenik kéziratunkban is több helyen. Bár ez nem feltétlenül utal azonos szerzőre, talán nem túlzás hasonló hitet vallók körében mozgó szövegekre következtetni. Az 1135-ös kódex egyik helyén ezt olvashatjuk: „A mi vallásunknak fő célja ez, hogy Szentírás küül az ő akaratja felől nem szabad szólani.” Az *Árkosi-kódex* első lapján található ezt a kijelentést: „Azért summája vallásunknak ez, hogy Szentírás küül az Isten felől és az ő akaratja felől nem kell szólani.” Ez a kijelentés kéziratunkban könyvcímként vagy egy mű kezdeteként is elhangzik, Balázs Mihály szerint Matthias Vehe-Glirius főművére, a *Mattanjahra* hivatkozik vele szerzőnk: „»Más könyben is bővön írt ezen dologról, mely könyvét im így kezdi el: Sz. írás küül Isten felől és az ő akaratja felől nem kell szólani, ott azért bőségesen tanulhatsz az írásnak igaz magyarázatjáról és annak minden módjáról.« (5r–v.) Ez a mű mindig így kerül elő, s egészen egyértelmű, hogy a *Mattanjahról* van szó, hiszen a rövid tartalmi kivonat után 33 pont között elsőként valóban ott olvasható a német nyelvű nyomtatványban: »I. Az isteni – írott és íratlan – törvényen kívül semmit nem állíthatunk vagy mondhatunk sem az Istenről, sem pedig az ő irántunk való akaratáról...«²⁰

Ez a kijelentés felbukkan *A zsidó hűtön valók közül kiszakadott ember ellen...* kezdetű vitairatban is, amely a *Kissolymosi-kódex*ben található, és szövegünkkel nagyfokú hasonlóságot mutat. A 22r lapon olvashatjuk: „Szentírás küül Isten fölől és az ő akaratja felől sem hinni sem élni nem szabad”, a 9r lapon pedig: „Szentírás küül penig Isten felől és az ő akaratja felől végezni valamit üdvesség dolgában bálványimádó emberhez illik”.

Mint említettük, az *Árkosi-kódex*ből az énekek kivételével csak a *Mózes prófétának...* kezdetű, Arisztotelész bölcsességét elutasító prózai irat jelent meg az *RMKT*-ban, egy Luther-ellenes polémikus szövegrész Dán Róbert gondozásában, továbbá *A Szentírás panaszkodása...* Máté Györgyi átírásában. Ezekon kívül Dán pár mondatot meghaladó szinten csak eggyel, a Krisztus haláláról szólóval foglalkozik, két-három szöveg említés szintjén felbukkan nála, a többi viszont érthetetlen módon teljesen figyelmen kívül hagyja, pedig valószínűleg nem kis jelentőséggel bír pl. két gyönyörű nyelvezetű, Tolnai

¹⁹ *Uo.*, 485–504.

²⁰ Lásd BALÁZS, *A kolozsvári...*, i. m., 576.

István másolatában fennmaradt, a zsidó mindennapi imakönyvből származó zsoltár- és ima fordítás.²¹ Egy ilyen figyelmen kívül hagyott, az 57-es oldaltól kezdődő szövegről, amely a zsidók rész szerinti vakságáról és a szentháromságról szól, érdekes felfedezést tehetünk: az 59-es oldal közepétől, ahol éppen a Szentlélekről esik szó, folio méretben másfél oldal terjedelemben majdnem teljesen egyező szöveget találunk 1135-ös kéziratunk 34v-tól 36v-ig terjedő részletével. A mindkét helyen előforduló részlet a Szentlélekről és Jézusról szól, s arról, hogy a bálványimádó pogányok hogyan értették félre az apostolok írását és kezdték istenként imádni Krisztust. A szöveg egy Josephus Flaviustól átvett történetet is közbeiktat, amely elmeséli, hogyan bukott el Pilátusnak az a terve, hogy a császár képét erőszakkal bevigye a jeruzsálemi templomba. Mindkét szövegben sor közepén kezdődik ez a részlet, mégis világosan látszik, hogy 1135-ös kéziratunkhoz szervesen hozzátartozik, az *Árkosi-kódex*ben levő részlet pedig kiugrik a szövegből, egyértelmű, hogy átvételről van szó. A két kéziratban meglévő részletet összehasonlítva minimális eltérést látunk, eltérő kötőszavak használatát vagy néhol a szórend felcserélését. Az *Árkosi-kódex*beli szöveg másolat jellegére utal például egy félreolvasás is, az eredetiben valószínűleg rövidítve szereplő Krisztus nevet másolónk excessusnak olvasa.²² Itt a kiragadott rész így fejeződik be: „...a Krisztus mennybeli Isten fiának mondatik, kivel magát egynek mondja lenni, *mint efféle mondásokról másutt bővebben olvashatsz* [kiemelés tőlem]. Ők ezeket emberi gondolat szerint és nem az írásnak folyása szerint magyarázták, nem lélek szerint, hanem úgy mint pogánok és világnak fiai azt végezték, hogy Istennek Isten fia vagyon, és embernek ember fia.” Sokkal halványabb tintával és hanyagabban folytatódik, de a duktus ugyanaz: „Az igaz Istennek és a Jézus Krisztusnak igaz ismeretiről és az üdvezítő hűtnek módjáról írtunk ide fel...” – eddig a közös rész. Ez a részlet kéziratunk esetében így hangzik: „...a Krisztus mennybeli Istennek fiának mondatik, kivel magát egynek mondja lenni, *mint afféle mondásokról oda fel szólék*. Ők ezeket emberi gondolatok szerént, és nem az írásnak folyása szerént magyarázták, nem lélek szerint, hanem úgy mint pogánok és a világ fiai, azt végezték, hogy Istennek Isten fia van, és embernek ember fia, *mint ám Alexandert is eláltatták vala, hogy azon Isten fia, és nem ember fia.*”

Itt láthatjuk, hogy az *Árkosi-kódex* másolója mondat közben szakította meg az idézetet és tért teljesen más témára azzal az ismerősen hangzó megjegyzéssel, hogy „az igaz Istennek és a Jézus Krisztusnak igaz ismeretiről és az üdvezítő hűtnek módjáról írtunk ide fel.”²³ Nem akarunk elhamarkodott következtetéseket levonni, megtörténhet, hogy csak egyszerűen egyházi nyelvhasználatban begyakorolt, rögzült formuláról van szó, mégis fel szeretnénk hívni a figyelmet a kódexünk „címével” való hasonlóságra, vala-

²¹ Először Boros György írt róluk röviden, de elmékedésnek vélte a zsoltárok után következő imákat. Később Kohn Sámuel, bár nem láthatta a kódexet eredetiben, felismerte, hogy honnan származnak a szövegek. Lásd KOHN, *i. m.*, 110.

²² Lásd *Szombatosok régi könyve*, 60.

²³ *Szombatosok régi könyve, Ezek után...*, 61.

mint arra, hogy amint erről már szó esett, az *Árkosi-kódex* első lapjáról visszaköszön ránk ez a sor.²⁴

Visszatérve gondolatmenetünkhöz tehát a részlet valószínűleg az 1135-ös kézirat eredetijéből származik. Természetesen tudjuk, hogy az 1135-ös kézirat másolat, sőt valószínűleg többszörös másolat. Réthi vagy talán elődje, az *Árkosi-kódex* másolójával szemben zavarban van azzal, hogy a szóban forgó részletben, amely a Szentlélekről szól, *teremtett lelket, a teremtő lelkét* vagy *teremtő léleket* írjon. Lehetséges, hogy a két szöveg közti átvételről valaki a későbbi korokban még tudott, mivel ahol a részlet kezdődik, a sor közepén, ceruzával megjelölte a helyet, amit mással nem nagyon lehetne indokolni. Ebből az átvételből, amennyiben csak magában nézzük, még nem következtethetünk egyértelműen arra, hogy szombatos szöveggel van dolgunk, de mindenképpen felhívja magára a figyelmet, tekintve a szombatosok más felekezetekkel szembeni viszonyulásmódját, és azt, hogy ennyire feltűnésmentesen, mindenféle hivatkozás nélkül simítja bele szerzőnk saját szövegébe.

Talán nem túlságosan valóságtól elrugaszkodott ötlet, ha a *Szombatosok régi könyvében* lévő Luther-ellenes, Tolnai István másolta polémiát kéziratunk folytatásának, a második könyv legalábbis egy részletének képzeljük el.²⁵ Erre a nagyon hasonló stíluson és témán (pl. közbenjárás, Krisztus tisztsége, hogyan értelmezhető az a bibliavers, hogy „a törvény és a próféták Jánosig” stb.) kívül a kölcsönös utalásokból gondolhatunk. A Luther-polémiában, ahol kéziratunkhoz hasonló módon egyes szám második személyben szólongatja a szerző a reformátort, a 33v lapon ezt olvashatjuk: „...megmutattuk, hogy a Krisztus nem Isten, hogy születése előtt soha nem volt, hanem mint szent János első részének magyarázatjában megmutattuk.” 1135-ös számú kéziratunkban szóba kerül János evangéliumának első fejezete, majdnem hatoldalas kivonatot találunk a „mű doktorunk, Theodosius”-ként emlegetett Matthias Glirius azóta elveszett prológos-kommentárjából. Szintén kimerítő elemzést találunk arról, hogy mit kell érteni Krisztus közbenjárásán, amire a Luther-vitairat ugyanezen az oldalon így reflektálna: „Elmenése után pedig mint értetik, hogy közbejárt, esedezett, eleget szóltunk arról az első könyben.” Kódexünk utolsó mondata így hangzik: „Bősígesen pedig megmutatjuk ez után, hogy Krisztus az atyáknak soha meg nem jelent. De a tü véghetetlen sok *tévelygésteknek nincsen száma, mindazáltal megmarad az igazság* [kiemelés tőlem]. Ide alá osztán bőven láthatsz az angyalok dolgáról a második könyben”, ennek pedig megfeleltethető a polémia záró része, amely az angyalokról szól, azt tárgyalja, hogy hamis Luthernek az a vélekedése, miszerint Krisztus jelent meg angyal képében Ábrahámnak. Elhangzik az ismert érv, hogy az angyalokat is nevezi a Szentírás isten fiainak. Az angyalok Isten szolgáló lelkei, megjelennek látomásokban, álmokban stb., tisztelni kell őket, de imádni tilos. „Sokkal inkább mikor még ingyen sem született [ti. Krisztus], meg nem [je-

²⁴ Meg kell említenünk, hogy egyetlen helyen még előfordul ez a formula: „Azért hallj többet mégis az igaz Istennek és az ő szent fiának igaz esmeretiről”, az *Árkosi-kódex* egy még kiadatlan szövegében, amelyet szintén Tolnai István másolt és valószínűleg Eőssitől származik, kezdete *Jóllehet itt is mostan kívántatnék...*, 54.

²⁵ Kiadva DÁN, *Egy korai szombatos...*, i. m., 306–309. Lásd ezzel kapcsolatban még BALÁZS, *A kolozsvári...*, i. m., 139–151.

len]hetett, sem is jelent... Egy bizonyosságod nincs azért Luther a Szentírásban. Elolvad azért a hamisság, megáll az igazság, sok a te tévelygésid, Luther, de alkalmas[int] lerontánk benne” (65–66).

Végül egy utolsó hivatkozás kódexünkben: „[Isten] akkor megtért bűnösöknek az Ő [Krisztus] nevében való hitért megkegyelmezett, kit tū hamisan Luther Márton után mind ez világra értitek, kiről ez után ugyan egy könyvet írok és megmutatom, hogy mint az Istent nem ismeritek, szinte így ebben is tévelyegtek.”²⁶

Meg kell említenünk azt is, hogy Dán Róbert a Luther-ellenes értekezés keletkezését 1579–1583 közé teszi.²⁷ Fő érvei, amelyekkel az igen korai időpontot indokolja, az éppen aktuális ellenfélre vonatkoznak. Szerinte ugyanis ez az az időszak, amikor még nem járt le a más felekezetekkel lefolytatott szentháromságtani viták ideje, ezért a szembenállás Lutherrel, és ezzel magyarázható, hogy még nem jelenik meg ellenfélként sem az „arisztotelianusok”, sem a „demetriadesek szektája”. Az aktualitás kérdése azonban véleményünk szerint nem nyújthat kielégítő információt az időpont meghatározásában. Esetünkben ugyanis alapos illusztrációját kapjuk annak, hogyan lehet egyszerre vitázni a Hunyadi Demeter előtt meghunyászkodókkal, akik Jézust imádják, továbbá a bálványképeket csókolgató pápistákkal, valamint a megigazulás, úrvacsora és Újtestamentum kérdésében tévelygő Luther- és Kálvin-követőkkel, de az értekezés legnagyobb részét még mindig a szentháromság problémája teszi ki, tehát még 1588-ban sem csengett le a vita, a kérdés aktualitása.

Mint korábban mondtuk, az is elképzelhető, hogy az itt tárgyalt Luther-polémia csak egy részét képezi az eredeti mű második fejezetének, ugyanis az *Árkosi-kódex* más, szintén Luther megigazulás-tanával vitatkozó, hasonló hosszúságú szövegegységet is őriz, amely ugyanannak a másolónak, feltételezésünk szerint Tolnai Istvánnak a tollából származik. Ez az értekezés, amely „Azoknak való útmutatás, kik különben az ő üdvösségeket nem akarják keresni az Istennek és a Jézus Krisztusnak és a szent apostoloknak tanításuk szerint az ő életeket nem akarják rendelni, hanem... csak a Jézus Krisztusnak halálának érdemében vetették az ő üdvösségeknek reménségét...”, Dán Róbert szerint Eőssi András megközelítően pontos, szétdarabolt fordítása Glirius főműve, a *Mattanjah* egy fejezetéről.²⁸ A kompilátor rövid, ismerősen hangzó exegetikai fejtegetést adva a világ kifejezés bibliai jelentéséről megjegyzi, hogy „mint ám a világ nevet megmagyarázza szent János, avagy mi is megmagyaráztuk bővebben, de itt is szóljunk felőle.” (75.) Ez a kijelentés talán a kéziratunkban szereplő, már említett János-kommentárhoz irányít minket, de nem kell feltétlenül itt keresnünk a hivatkozott helyet, hiszen a szombatos szövegekben számos esetben felbukkan ez az exegetikai probléma.

Ahogy több, általunk ismert szövegrészletből állhatott a második könyv, ugyanúgy feltételezhetjük, hogy az elsőnek is csak töredékével rendelkezünk, tehát az 1135-ös kódexben található értekezés is hiányos. Erre utaló jel például, hogy a szerző Palaeologusnak, a görög tudósnek egy olyan művére hivatkozik, amely a könyv elején állítólag

²⁶ *Az Istennek és az ő...*, 25r.

²⁷ Lásd DÁN, *Egy korai szombatos...*, i. m., 306–309.

²⁸ Lásd DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Bp., Akadémiai, 1987, 58.

már szóba jött: „Emlékezem ez könynek kezdetiben, hogy Palaeologus írt egy könyvet, kit öt napi könynek nevez.”²⁹ Balázs Mihály szerint ez valószínűleg nem azonos a szövegünk elején ugyanettől a tudóstól hivatkozott tizenkét napi könyvvel, vagyis a *Catechesis Christiana* című művel, nem tekinthetjük a másoló egyszerű számtévesztésének, mivel az idézett Alexander–Marcion vita nem szerepel Palaeologusnak ebben a művében, sőt, egyik ismert művében sem.³⁰ Ezért tehát arra kell következtetnünk, hogy az eredeti „könyv” kezdete nem azonos az általunk ismert kézirat kezdetével.

Összehasonlítva kódexünket a rendelkezésre álló összes, szombatosnak elkönyvelt szöveggel, észrevehető a nagyfokú hasonlóság téma, hivatkozott bibliaszövegek, érvek, szófordulatok, mondatfűzés stb. szintjén Eőssi András írásaival. Végeredményben a dolgozatban az összehasonlítás révén szóba kerülő összes szöveg szerzőjének őt tartják.

Egy értekezésről mondhatjuk biztosan azt, hogy szerzője nem azonos szövegünkével, ennek kezdete *A Krisztus Jézusnak, az Isten igaz Messiásának országáról...*, és a *Kissolyosi-kódex*ben található, szerzője nevének kezdőbetűi Ov. Ben., amelynek feloldása Varjasék szerint valószínűleg Óvári Benedek. A legfőbb érveink a különböző szerzőség mellett, hogy az 1135-ös jelzetű kódex a héber nyelvből való félrefordítás mintapéldájaként felhoz egy ézsaiási szöveget, amelyet a most említett értekezés szerzője szintén „félrefordít”.³¹ Más szerzője lehet a Biblia védelmében íródott *A Szentírás panaszolkodásának* is, de ennek bizonyítására az újtestamentummal szembeni kissé eltérő viszonyuláson kívül csak stilisztikai érvek szolgálnának.³² Eőssi írásai közül kiemelkedő módon *A zsidó hűtön levők közül...* kezdetével mutat legfigyelemreméltóbb hasonlóságot szövegünk (elfogadhatónak tartjuk Varjas és Dán feltételezéseit a szerzősége vonatkozásban). A számos egyezés közül kénytelenek vagyunk csak néhány feltűnőbb utalást és egybevágó nézetet megemlíteni.

A magát szombatosként megnevező *A zsidó hűtön...* szerzőjének egyik fontos témája az Újszövetség és Ószövetség viszonya. Véleménye egybeesik szerzőnkével, azt állítja, hogy az újtestamentum elnevezés a pápa hamis találmánya, mivel az új szövetség és az evangélium nem papíron való írás, hanem a szívbe íratott törvény. „Nem mehetett véghez az ígret szerént az új testamentum, hanem elhaladott, kiről bőséges írásink vadtak másutt, olvassa, aki tanolni akarja.”³³ Ennek ideje tehát még nem érkezett el, csak részleges hatállyal, ideiglenesen volt érvényben az apostolok korában, amikor a pogányok hit és szent lélek által befogadtattak a szövetségbe, a zsidóknak pedig hinniük kellett a Krisztusban ahhoz, hogy üdvözülhessenek. Ebben az időben a törvényből bizo-

²⁹ *Az Istennek és az ő szent Fiának...*, 24r.

³⁰ Lásd BALÁZS, *A kolozsvári...*, i. m., 575.

³¹ *Az Istennek és az ő szent fiának...*, 3v. „Ézs 9, 6: Gyermekek született minekünk, a fiú adatott minekünk. És híja az ő nevét a csudálatos, tanácsos, erős Isten, az örök üdönek Atyja (mondom, hogy ez az Isten a gyermek nevét) békességek fejedelmének. Nem mondotta azt Ézsaiás, hogy hívatatik a gyermek Istennek...” *A Krisztus Jézusnak...*, 34r; *RMKT XVII/5*, 504. „...kicsinded születet... és fiú adatott minekünk, kinek birodalma vállán vagyon, és híja az ő nevét csudálatosnak, tanácsosnak, erős istennek, a jövendő világnak atyjának, békességek fejedelmének.”

³² Ezzel kapcsolatban lásd MÁTÉ, i. m., 189–207.

³³ *Kissolyosi Mátéfi János kódexe*, Kalocsa, Főegyházmegyei Könyvtár, 21509, 29r.

nyos cikkelyeket részlegesen felfüggesztettek az apostolok, ezzel bizonyítván mennyből kapott hatalmukat. Ez áll a szöveg 26r lapján: „Oda fel én az első könyvetkében megmutogatám, mely nagyot ártottanak volna az evangéliomnak, Krisztus hitinek és dicsőségének avval, ha az üdvességről való előbbi módot megengedték volna, úgy mindent a törvény megtartásának tulajdonítottak volna a zsidók. A Krisztus hitinek hasznát csak superfluitasban és suspiriomban hagyták volna, kiről oda fel és több írásokban bőségesen írtunk.”

Ez az idő az apostolok halálával „elhaladott”, az általuk engedélyezett szabadság nem érvényes a mostani időkre, amikor mindenkinek szükséges megtartani a törvényt, és egy zsidó sem kárhozik el amiatt, hogy nem hisz Jézusban, „mint másutt ezt világosan megmutogattuk” (14r). „Másutt több írásunkban bőségesen megmutogattuk okait, mi okból és mi végre engedtek akkor szabadságot, itt azt hosszú dolog volna számlálni, aki tudni akarja más írásból megtanulhatja.” (7v.) Az apostolok beszámolóí és levelei nem egyenrangúak a próféták, és főként Mózes könyveivel, egyedül az Apokalipszis íródott isteni utasításra. „Az apostolok írásának mostani üdőben való usussát és minden hasznait másutt szépen kiírtuk”. Krisztus majd „elől kezdi, mikor eljő, akkor leszen az új testamentum éppen, mint másutt mindezekről a felyül megírt dolgokról bőséges írásink vadnak.” (4r.) A Messiás országa földi királyság lesz, ami ugyan „elhaladott de megleszen... kiről másutt büvebb írásra igazítottuk az olvasót” (29v). Többször is szóba kerül a tanulás és az abban való irányító, a *vezér* fontossága, valamint az emberi okoskodás hiábavalósága, ha Isten nem adja meg a bölcsességet az „írás igaz folyásának” értéséhez.³⁴ Pár bibliai helyre hivatkozva kijelenti, hogy azokat több írásában már megmagyarázta. Ezek a locosok szerepelnek kéziratunkban is, de problematikus értelmezésük miatt a szombatos (és valószínűleg nemcsak) polémiákban minduntalan előbukkannak, pl. „Aki tagadja a Fiút, annak Atya sincsen”, vagy a közbenjárói szereppel kapcsolatban „Aki vétkezett, vagyon szószólónk...” Itt is szóba kerülnek a „Lutterek”, akik a törvény megtartását lehetetlennek tartják. A *világ* kifejezés kapcsán már szó esett róla, hogy ez az irat feltételezhetően visszautal kódexünkre. Ezzel kapcsolatban egy másik részlet: „Mert itt egy koncot is betölthetnek avval, hogy világot és minden népet emlegetnek az apostolok, arról eleget szóltunk az első könyvecskében.”³⁵ A stílust, mondatfűzést elemezni bonyolult, több helyet igénylő és elvitathatatlan eredménnyel kevésbé kecsegtető vállalkozás lenne, de úgy gondoljuk, a felhozott példákból is látszik, hogy ezt az értekezést kódexünk egyik folytatásaként is el lehetne képzelni, de legalábbis azonos szerzőt sejtethetünk mögöttük.

³⁴ Például: „az apostolok idejében csak rész szerént volt, kezdetett volt, megszünt, jövendőre haladott, amint az apostolok írásából mindenek világosan láthatják, akik tudnak hozzá, azaz kiknek Isten érteniek adta. Noha a grammatikus pápák, deákok nem látják, mert nem tanolták.” (17r.) „Mert most pedagogiával, írásból, sok munkával, fáradsággal juthat az ember a törvénynek csak a tudására is.” (23r.) „Mi az abecen kezdjük el az idvességtanolást, és azon móddal idvezülhetünk, amint Krisztus előtt volt a dolog. Mindezekről másutt bőségesen írtunk, aki tanolni akarja végére mehet.” (23r.)

³⁵ *A zsidó hütön valók...*, 29r.

Dán Róbert szerint Eőssi prózai szövegei születtek legkorábban, ezekből később, a mozgalom növekedésével járó, gyülekezeti liturgikus igények kielégítésére didaktikus tanítóénekeket hozott létre, összegezve bennük a korábban megírt tanokat. Ezt a feltételezést elfogadhatónak tartjuk azzal a megkötéssel, hogy a hosszabb prózai iratokból, amelyek több témát is felölelnek, akár több ének is keletkezhetett. Ismerve Eőssi forrásait összevágni, szétdarabolni hajlamos munkamódszerét, azt is feltételezhetjük, hogy akár több énekbe is bekerülhettek egy bizonyos prózai szöveg maradványai. Ezt a megállapítást alapul véve igyekeztünk a tanítóénekek között szövegünkhöz hasonló, annak összegzéseként elképzelhető éneket keresni, de mivel nagyon nagy terjedelemtől és sok érintett kérdéstől van szó, több szóba jöhető verset is találtunk, amelyek közül három énekkel való összevetés talán nem fölösleges.

A tanító énekek gyűjteményében első helyen szereplő szöveg arról íródott, „Hogy a Krisztus az apostolokkal egyetemben a farizeusokkal egy valláson volt, és egyaránt magyarázták a szent írást, az Istennek egy volta felől is egyet értöttek.”³⁶ A témája tehát Krisztus viszonyulása a mózesi törvényhez, az apostolok idejében történt részleges és ideiglenes törvény-felfüggesztés, Kálvin, Luther és a pápa elítélése amiatt, hogy önkényesen „önnön agyuktól” értelmezik a törvényt, vezér nélkül, anélkül, hogy figyelembe vennék a zsidó írás-magyarázati elveket. Az énekszerző szerint egy dologban kell csak különbözni a zsidóktól, éspedig a Jézus-Messiás elfogadásának kérdésében. Krisztus ugyanazért jön el másodsor is, amiért először jött, „hogy elől kezdje”, amit akkor nem sikerült végrehajtania. Az ének második része elmeséli, kódexünkhöz hasonlóan, hogy hogyan találták ki a pogányok a szentháromságot. Felhossa Alexander püspök „agyaskodását”, aki Alexandriában azt „költötte”, hogy három Isten van, nem egy. Szóba jön Barnabás és Pál bibliai példája, akiket a Lystra-beli görögök földre szállt isteneknek néztek, valamint Athanasius és Arius jól ismert, kódexünkben szintén szereplő esete, végül pedig kijelenti, hogy a zsidók tudják csak igazán magyarázni a szent szövegeket.

Az ezt követő ének „Az új szövetségről és több dolgokról” szól,³⁷ arról, hogy ennek a szövetségnek még nem érkezett el az ideje, „elhaladott... jövendő üdöre” a zsidók akkori hitetlensége miatt,³⁸ de nem is papiroson való írás, a pápa alaptalanul nevezte így az apostoli iratokat. Beszél Krisztus közbenjárásáról is és az eljövendő földi birodalomról, amelyben az egész zsidóság megszabadul.

A harmadik és a leghasonlóbb ének a 80-as számot viseli az *RMKT*-ban, címe „A Krisztus haláláról bőségesen, annak minden módjáról, zsidóknak mostani állapotjokról, mivelhogy a Jézus Krisztust nem ismerék, mostani üdőnek és a Szentírásnak folyásá-

³⁶ *RMKT* XVII/5, 69. ének, 163–171.

³⁷ *RMKT* XVII/5, 70. ének, 171–173.

³⁸ A zsidók hitetlenségét látva „a nagy Isten az üdő után igen eltávozott / Az emberektől mindön egeknek föliben ő felment, / Új szövetséget mikor megadja, csak ő maga tudja.” 17. vsz., 173. Vesd össze az 1135-ös kódex János-kommentár részével, pl. „De miért hogy megvetették az Istent, ennek ily nagy ajándékát az Isten minden egeknek felette vitte, azaz mint bőséges irgalmasságát mutatta volt, akképpen eltávozott az ő népétől, elvitte a Messiást tőlük, és rettenetes büntetés alá vetette az ő népét, mert a Szentírásban leszállítani mondatik az Istent, mikor az emberek megtapasztalják az Istennek rajtuk való gondját és gondviselését, felmenni mondatik az Isten mennyben, mikor megvonssza ő magát az emberektől, (12v) és irgalmasságát nem nyújtja.”

ról, az igaz tanítót miről ismerik meg”. Mint innen sejthető tehát, arról ír, hogy miért engedte meg Isten Jézus halálát, aki erről tulajdonképpen nem tudott, míg meg nem mondta neki Illés és Mózes. Ismét szóba jön, hogy az apostolok nem ihletett írásokat hagytak ránk, nem az utókornak szánták azokat. „Vajha tudnád te azt, tudatlan ember, / Mint különbözzön egy szent írás mástól, / Apostolok írása prófétáktól, / Mint és meddig nézzen elő határok.” 17. vsz. „Hosszú volna azt itt előszámlálni, / Írtunk róla, aki tanolni akar...” Dán szerint itt Eőssi egy prózai iratára utal, mégpedig *A zsidó hűtön...* kezdetűre,³⁹ amely mellé véleményünk szerint az 1135-ös kézirat is odaállítható, hiszen nagyon alaposan megtárgyalja szerzőnk ezt a kérdést. Az ének szerzője azzal folytatja, hogy az új szövetség még nem lépett érvénybe, csak részlegesen, rövid időre az apostolok korában. Ez után következik a *világ* szó kiemelt értelmezése,⁴⁰ valamint János evangéliumát idézve (!) elmondja, hogy ha akkor a zsidók elfogadták volna messiásként Krisztust, ha a világ befogadta volna, akkor a földi királyságra vonatkozó isteni ígéretek beteljesedtek volna. Megemlíti a nagyon sok helyen hangoztatott „rész szerinti” vakságot, amelyet Pál apostol Mózes fátyolának nevez, és amely majd Krisztus eljövetelekor eltűnik a zsidók szeméről. Ezt a vakságot „határában” kell érteni, tehát nem akadályozza meg a választott népet abban, hogy helyesen értelmezze az írásokat. Felsorolja, hogy milyen kritériumok alapján lehet felismerni a hamis tanítót, és hogy az isteni bölcsességgel a „kicsinkék, e világnak leg alább valói” is megérthetik azt, amit a világi bölcsék nem képesek felfogni.

Összegzőként, ha nem is sikerült minden kétséget meghaladóan bizonyítanunk Eőssi András szerzőségét, talán nem óvatlan annyit kijelentenünk, hogy szerzőnk a 16. század végi, széles skálán mozgó antitrinitarizmus nonadorantista vonalán helyezkedik el, olyan pozícióban, amely a még ugyan kifejeletlen, elveiben valószínűleg csak később letisztuló, de már jelenlévő szombatosság felé irányul. Erről árulkodik véleménye a törvényről, az apostoli iratok valamint az Apokalipszis ihletettségéről, az újszövetség és a Messiás földi királyságának idejéről, a Szentírás értelmezésének módjairól, az imádkozás formájáról,⁴¹ más egyházakról, a zsidók helyzetéről stb.

³⁹ DÁN, *Az erdélyi...*, i. m., 53.

⁴⁰ Lásd a 28. lábjegyzetet.

⁴¹ *Az Istennek és az ő szent Fiának...*, 29v: „Lactantius megfelel igazán, ezt mondja: ha nem a képet imádod, mi dolog, hogy éjjel-nappal a kép előtt állasz, és nem az égbe nézsz hanem egyenest a képre nézsz, el nem veszed szemedet róla, leborulsz előtte, apolgotod, csókolgotod... ki pedig az igaz Istent imádja, tudja az, hogy azért teremtetted az Isten őtet igyenes természetben, hogy az égbe nézhessen (minthogy egyéb teremtett állat e földön több az embernél az égbe nem nézhet) hogy mikor könyörög, szemeit az égbe emelje, az ő teremtőjének szent lakóhelyére.” Vesd össze a 37-es számú énekkel (RMKT XVII/5, 6. vsz., 93): „de ember állapotja oly ostoba, / Minden állat tisztivel őt megdullia, / Miért áll arccal égre, nem fér agyába.” 8. vsz.: „nem jut eszébe embernek az soha, / Vagy igen ritkán s kevesben mi oka, / Hogy arccal égre vagy on ő állása, / Nem föld felé, mint barom, ki néz alá.” Szintén erről ír Pankotai Tamás az újhoid ünnepére való énekében (RMKT XVII/5, 40. ének, 2. vsz., 99): „hogy mindenkor felnézni az égbe, / Az ő dűcső szent lakóhelyére, / Arccal téged teremte fel erre, / Hogy gyakran tekentenél az mennyre.” Valószínűleg egy ősrégi toposzról van szó, amely már az elsőnek tekintett keresztény vitairatban, a harmadik század első felében születő *Octavius*ban megjelenik. Úgy tűnik, ezt a szombatosok imádkozási gyakorlatuk indoklására használták. Lásd MINUCIUS FELIX, *Octavius*, ford. KÁROSI Sándor, Bp., Kairosz, 2001, 70.

Ha a szerzővel kapcsolatban meg is marad némi bizonytalanság, annál érdekesebb viszont a másoló személye. Ahogy Balázs Mihály is elmondta tanulmányában,⁴² Réthi Jánosról kevés adattal rendelkezünk, annyit azonban biztosan tudhatunk róla, hogy nagyon fontos tisztséget töltött be az unitárius egyházon belül a másolás idején. Az a tény, hogy egy ilyen közegből származó szöveget másol le, azt bizonyítja, hogy még a 17. század elején is fellelhető az erdélyi unitarizmusban bizonyos fokú rugalmasság, nyitottság.

A mű valószínűleg 1588-ban keletkezett, és mint már említettük, 1615-ös másolatban maradt ránk. Ez a másolat feltehetőleg nem az eredeti kéziratról készült, erről árulkodik egy hely szövegünkben: „Ez az Isten mind üdöben első, azaz kezdet nélkül és vég nélkül való, kinek sem egyképpen, sem másképpen kezdete nem volt, vége sem leszen, Krisztusnak pedig mind az egész keresztyénség vagy pogánság 1588 nyolcadik esztendőnt mondják, 1611 esztendejét írják”. Ez a szövegrészlet talán a második másolás időpontját tartalmazza: az 1588-ban megírt szöveget a másoló megtartotta, azt állítván, hogy az általa másolt szöveg azt *mondja*, hogy 1588 évvel ezelőtt született Krisztus, most viszont már 1611-et *írnak*. Réthi 1615-ben lemásolta ezt az egészet és nem nyúlt bele a szövegbe (talán ő sem volt teljesen tisztában azzal, hogy mit fednek ezek a számok).⁴³

A mű 1588-as születéséhez azért is ragaszkodhatunk, mert Hunyadi Demeter püspökről úgy beszél szerzőnk, mint élő és nagyon aktív személyről: „kiben egynéhány háromságos embertől hallottam, még az ellenkező fél is azont nyilván megtapasztalja a Demeter püspök hamis vallását, mivelhogy Krisztust ő sem vallja Istennek, mégis imádatja, de ő azzal nyeri a püspökséget, és most is immár fegyverrel üldözi a mi atyánkfiait, mint fél, hogy vallásának mivolta kitetszik, méltósága megkisebbedik, sőt, talán a mérték is visszatér reá, amivel ő mért az ő jól tött urának, az istenfélő Dávid Ferencnek.”⁴⁴

Ez az évszám és a Hunyadival szembeni ellenséges viszonyulás nagyon érdekes, ha figyelembe vesszük Pirnát Antal megállapításait, aki egy protestáns egységfront kialakulásáról beszél a Báthori István halálát követő években. Ennek a jezsuiták elleni összefogásnak köszönhetően szerinte átmenetileg elsimultak az ellentétek Hunyadi Demeter és a szélsőséges antitrinitáriusok közt, és csak a későbbi években, a püspök halála előtt éleződtek ki újra. Az unitáriusok és kálvinisták közt a vitát Szilvási János újította fel 1591-ben, míg szerinte a *Mózes prófétának...* kezdetű vitairat, amely mindkét, prózákat tartalmazó szombatos kódexben megtalálható, és keletkezését 1592 nyarára teszi, arról árulkodik, hogy az antitrinitarizmuson belül is polarizálódtak az álláspontok, megjelenik ellenfélként a „demetriadesek sectája”.⁴⁵ Ennek a helyzetleírásnak ellentmondani látszik szövegünk, amely arról tanúskodik, hogy 1588-ban is feszült ellentét volt Hunyadi és adorantista hívei, valamint a nonadorantista nézeteit hevesen védelmező szerzőnk és azok között az atyafiak közt, akiket a püspök állítólag fegyverrel üldözött.

⁴² BALÁZS, *A kolozsvári...*, i. m., 579.

⁴³ Köszönöm a megoldási javaslatot Latzkovits Miklósnak.

⁴⁴ *Az Istennek és az ő szent fiának...*, 38r.

⁴⁵ Lásd PIRNÁT Antal, *Gerendi János és Eőssi András*, ItK, 74(1970), 683; Uő, *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok: Gerendi János és a kolozsvári iskola*, Helikon, 17(1971), 387.